

Future Scenarios of Islamic Humanities in Iran

Mojtaba Rostamikia*

Abstract

The requirement for intelligent planning for the future of human sciences is to have a picture of how their characteristics will be formed in the future world; Islamic humanities are subject to changes in several ways; first, the topics discussed in this knowledge change in accordance with the conditions of the time, the issues of the day, and the questions that are asked; second, the methods used in Islamic humanities are not unrelated to methodological developments in other sciences. On the other hand, it is necessary to mention the developments that occur in the use of publishing and distributing science and its achievements. Regardless of the global perspective on the changes in Islamic humanities, the approach of the study in this article is related to the internal environment of this knowledge in Iran and will consider the trends of globalization of sciences and the rapid movement of sciences towards humanities only as macro-effects of the knowledge environment. This article attempts to examine the status of this knowledge in four scenarios: "The end of humanities and war in the cloud", "Herd safety and defensive strategies", "Specialization", and "Generalization of Islamic knowledge".

Keywords: Future Studies, Futurology, Future of Islamic Humanities, End of Humanities, Cloud Warfare, Herd Immunity.

Introduction

Popper defines foresight as an important tool in science, technology, and innovation policymaking. He argues: "Today, the world is becoming more and more complex in a dynamic way; this factor makes it impossible for any organization to know everything

* PhD in Theoretical Foundations of Islam, Qom University of Islamic Education, kia.mojtaba1365@gmail.com

Date received: 23/04/2024, Date of acceptance: 27/08/2024

about how to intervene in successful policymaking. In other words, many governments have accepted that the knowledge needed to intervene in successful policymaking is distributed among different actors. It seems that foresight activity, with its emphasis on participatory processes and networking, makes a major contribution to acquiring such knowledge.” (Popper, 2010, p. 62-89) The future of Islamic humanities in Iran is rooted in many indicators and is considered a multifaceted issue from a research perspective.

Materials & Methods

This article is written using methods based on future-oriented scenario writing. This method attempts to monitor possible future scenarios by balancing the weight of the past, the current situation, and future drivers.

Discussion& Result

Future drivers are considered the future's traction, and there is disagreement among futurists about how many drivers will end up in the near future. A driver must have the power to set in motion all the environmental circles surrounding science and determine the future direction of knowledge. Some of the drivers that have been considered by mainstream and elite analyses are as follows:

1. The development of cognitive technologies, especially the development of artificial intelligence (the emergence of data as the new oil and its transformation into a geopolitical issue, the expansion of artificial intelligence technologies, the Internet of Things, robots, automation, cloud computing, augmented and virtual realities, etc.)
2. The development of cognitive sciences (cognitive neuroscience, cognitive computer science, cognitive linguistics, philosophy of mind, cognitive psychology)
3. The development of generalization of knowledge (convergence and synergy of plethisms and decentralization in the field of knowledge)
4. The commodification of knowledge (the transformation of any product into a service and process)
5. The communication of knowledge (the emergence of a comprehensive network and a multi-screen world and the phenomenon of collective persuasion and persuasion)

According to the examination of the common points of the drivers and based on the mutual causal effects, four possible scenarios can be imagined for the future of Islamic

humanities: Among the uncertainties identified in the above drivers, the uncertainty of the upcoming crises and also the interaction of the actors have been taken into account, which are written in two optimistic and pessimistic assumptions:

1. Negative optimistic mode
2. Negative pessimistic mode
3. Positive optimistic state
4. Negative Optimistic Mode
4. Result

Conclusion

The perspective of sustainable planning based on the scenario-based future of Islamic sciences, despite being new, can bring to the fore the metaphors hidden in this knowledge. It seems that, considering the network and aggressive crises and the hostility of the knowledge system, the scenario based on data warfare in the cloud space is one of the most important crises or threats that Islamic knowledge will experience. This issue itself can create countless challenges in the future of Islamic humanities. The fledgling seedling that began its work by competing with modern Western science and developed in a way based on its "critical" methodology is currently in its most affirmative historical stage, and evidence from environmental analysis and elite society and data analysis in related software shows that the network of causal relationships in this scenario has the greatest continuity and convergence, and this in itself strengthens the possibility of the emergence of this scenario.

Bibliography

- Alizadeh, Aziz (2019), *Future Global Scenarios of Communications and Information Technology*.
- Anderson, Michael and Susan Leigh Anderson (2007), "Machine Ethics: Creating an Ethical Intelligent Agent", *AI Magazine*, vol. 28.
- Chalmers, David J. (1996), *The conscious mind : in search of a fundamental theory*, Oxford: Oxford University Press.
- Chalmers, David J. (2002), *Philosophy of mind: classical and contemporary readings*, Oxford: Oxford University Press.
- Dagnino, Giovanni Battista and Maria Cristina Ciniciresearch (2016), *methods for strategic management*, Routledge.
- Degnegaard, Rex (2010), *Strategic Change Management*, The Author.

- Esposito, John L. (2010), *The future of Islam*, Oxford: Oxford University Press.
- Faraji, Mehdi Abbas Kazemi (2019), "Studying the Status of Religiosity in Iran: With Emphasis on Survey Data from the Past Three Decades", *Iranian Cultural Research Quarterly*, vol. 2, no. 2, 79-95.
- Ghaemini, Alireza (2019), *Cyber Theology*, Tehran: Islamic Consultative Assembly Library Publications,
- Gholami, Reza, Interview with *ANA News Agency*: <<https://www.ana.press/fa/news/668061>>.
- Hajiani, Ibrahim (2011), *Fundamentals of Principles and Methods of Futures Studies*, Imam Sadeq University.
- Heim, Michael (1996), *The metaphysics of virtual reality*, Oxford: Oxford University Press.
- Hendler, James (2016), *The Coming Collision of Artificial Intelligence*, Social Networking and Humanity, Apress.
- Hibbard, Bill (2014), *Ethical Artificial Intelligence*, Bill Hibbard.
<<http://www.shabestan.ir/detail/news/508664>>.
- Iman, Mohammad Taghi (2018), *Qualitative Research Methodology*, Institute of Seminary and University Research.
Interview with the Vice President: <<https://www.mehrnews.com/news/2451552>>.
- Khosropanah, Abdul Hossein (2013), *In Search of Islamic Humanities*, Maarif Publishing.
- Kizza, Joseph Migga (2013), *Ethical and Social Issues in the Information Age*, London: Springer-Verlag.
- Kleinp, Julie Thompson (1983), *The Dialectic and Rhetoric of Disciplinary and Interdisciplinary*.
- Koohi, Ahmad (nd.), *Conceptual Model of Future Studies of Religious Propagation*, Islamic Culture and Thought Research Institute.
- La Chat, Michael R. (1986), "Artificial Intelligence and Ethics: An Exercise in the Moral Imagination", *AI Magazine*, vol. 7.
- Largent, Mark E. (2019), *Colonialism and Science*, trans. Mehdi Kafei, Soroush Publishing.
- Les Bell, Mike Neary (2017), *The Future of Higher Education*, translated by Jalil Karimi, Institute for Social Cultural Studies, Ministry of Science.
- Leslie, David (2018), *Understanding artificial intelligence ethics and safety*: <<https://www.policy@turing.ac.uk>>.
- Liu, Dejian et al. (2017), *Virtual, Augmented, and Mixed Realities in Education*, Springer Nature Singapore Pte Ltd.
- Mohebbi, Mohammad Aref (2015), "Analysis of Religious Science Approaches with Emphasis on Social Sciences", *Cultural and Social Knowledge*, 95-118.
- Müller, Vincent C. (2017), *Philosophy and Theory of Artificial Intelligence*, Springer Nature Switzerland AG.
- Namdarian, Leila and Alireza Hassanzadeh (2011), *Future Vision of Science and Technology and Its Effects on Policymaking*, Iranian Institute of Science and Technology
- Parsania, Hamid and Mohammad Talei Ardakani (2013), "Fundamental Methodology and Applied Methodology in Social Sciences", *Cultural and Social Knowledge*, vol. 4, no. 14, 73-96.

97 Abstract

- Porter, Michael Em (1980), *Competitive strategy: techniques for analyzing industries and competitors: with a new introduction*, The Free Press.
- Popper, R. (2010), "How are foresight methods selected?", *Foresight*, vol. 10, no. 6, 62-89.
- Searle, John R., C. Dennett, and David Chalmers (1997), *The mystery of consciousness*, NYREV, Inc.
- Sharifi, Ahmad Hossein (2013), *Fundamentals of Islamic Humanities*, Sadra Publishing.
- Shojai Zand, Alireza (2019), "Reductionism in Sociological Studies of Religion", *Qabsat*, vol. 24, 57-92.
- Sultani, Mehdi and Hamid Parsania (2015), "Methodology of Religious Science Regarding the Humanities", *Scientific-Research Philosophical Knowledge*, vol. 12, no. 3, 95-118.
- Tegmark, Max (2017), *Life 3.0: being human in the age of artificial intelligence*.
- Toffler, Alvin (1984), *Future Shock*, Arrangement with Random House, Inc.
- Tonelli, Marcello and Nicoló Cristoni (2019), *Strategic Management and the Circular Economy*, Routledge.
- Vallor, Shannon (2016), *Technology and the Virtues*, Oxford: Oxford University Press.
- Van de Poel, Ibo and Lambèr Royakkers (2011), *Ethics, Technology, and Engineering: An Introduction*, Blackwell Publishing.
- Waldrop, M. Mitchell (1987), "A Question of Responsibility", *AI Magazine*, vol. 8.
- Wilber, Ken (2017), *The Religion of Tomorrow: A Vision for the Future of the Great Tradition*, Shambhala Publications.
- Zaeri, Qasem and Seyyed Mohammad Moalemi (2016), "Fundamental Methodology from the Perspective of Fundamental Methodology", *Social Theories of Muslim Thinkers*, no. 1, 129-160.

سناریوهای آینده علوم انسانی اسلامی در ایران

مجتبی رستمی‌کیا*

چکیده

لازمه برنامه‌ریزی هوشمندانه برای آینده دانش‌های انسانی داشتن تصویری از چگونگی شکل‌گیری ویژگی‌های آن‌ها در دنیای آینده است. علوم انسانی اسلامی از چند جهت در معرض تغییرات زمانه است: اولاً موضوعاتی که در این دانش مورد بحث قرار می‌گیرد متناسب با شرایط زمان، مسئله‌های روز و سؤالاتی که پرسیده می‌شود تغییر می‌کند؛ ثانیاً روش‌های به‌کاررفته در علوم انسانی اسلامی بدون نسبت با تحولات روش‌شناسی در سایر علوم نیست؛ ازسوی دیگر، باید به تحولاتی اشاره کرد که در به‌کارگیری نشر و توزیع علم و دستاوردهای آن اتفاق می‌افتد. فارغ از منظر جهانی به تغییرات علوم انسانی اسلامی، رویکرد بررسی در این مقاله مربوط به محیط داخلی این دانش در کشور ایران است و روندهای جهانی‌شدن علوم و حرکت پرشتاب علوم به سمت دانش‌های انسانی را تنها به عنوان تأثیرات کلان محیط دانش محسوب خواهد کرد. این مقاله می‌کوشد تا وضعیت این دانش را در چهار سناریوی «پایان علوم انسانی و جنگ در فضای ابری»، «ایمنی گله‌ای و استراتژی‌های تدافعی»، «تخصص‌گرایی»، و «عمومی‌سازی دانش اسلامی» مورد بررسی قرار می‌دهد.

کلیدواژه‌ها: آینده‌پژوهی، آینده‌نگاری، آینده علوم انسانی اسلامی، پایان علوم انسانی، جنگ ابری، ایمنی گله‌ای.

۱. مقدمه

پوپر آینده‌نگاری را به عنوان ابزار مهمی در سیاست‌گذاری علم، فناوری، و نوآوری تعریف می‌کند و این گونه استدلال می‌کند:

* دکترای مبانی نظری اسلام، دانشگاه معارف اسلامی، قم، kia.mojtaba1365@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۲/۰۴، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۶/۰۶

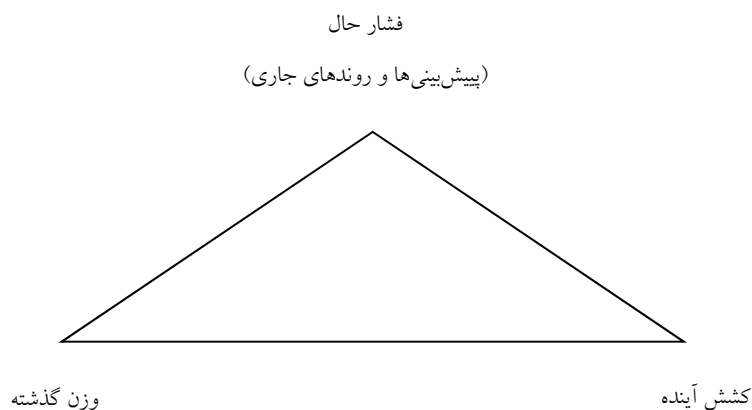

امروزه جهان به‌صورت پویایی پیچیده‌تر می‌شود. این عامل باعث می‌شود که دانستن همه‌چیز درمورد دخالت در سیاست‌گذاری موفق برای هیچ سازمانی امکان‌پذیر نباشد. به‌عبارت دیگر، حکومت‌های بسیاری پذیرفته‌اند که دانش موردنیاز برای دخالت در سیاست‌گذاری موفق در بین بازیگران مختلف توزیع شده است. به‌نظر می‌رسد که فعالیت آینده‌نگاری، با تأکیدی که بر روی فرایندهای مشارکتی و شبکه‌سازی دارد، کمک عمده‌ای به کسب چنین دانشی می‌کند (Popper 2010: 62-89).

آینده‌علوم انسانی اسلامی در ایران در شاخص‌های بسیاری ریشه دارد و از حیث پژوهشی یک مسئله چندوجهی تلقی می‌شود.

ازسوی دیگر، مطالعات آینده‌پژوهانه به دو شیوه تجویزی و اکتشافی انجام می‌شود. در روش اکتشافی این سؤال مطرح است: «باتوجه به روندهای موجود و وضعیتی که علوم انسانی با آن مواجه است، آینده‌علوم انسانی چگونه خواهد بود؟». این یک سؤال اکتشافی است و آینده‌پژوهی اکتشافی به آن می‌پردازد. آینده‌پژوهی اکتشافی دغدغه آن را دارد که با تحلیل روندهای موجود، درعمل بتواند سیر تحولات آینده را پیش‌بینی کند. در این‌جا نوعی پیش‌بینی یا پیش‌گویی درباره ادامه روندهایی است که از گذشته تا کنون درحال جریان بوده‌اند. این را به «آینده‌پژوهی اکتشافی» تعبیر می‌کنیم (Puglisi 2001: 439). از رویکرد دیگری هم می‌توان به علوم انسانی و وضعیت آن در آینده نگاه کرد و آن رویکرد تجویزی است، به این معنا که سؤال این‌جاست که آینده‌علوم انسانی چگونه باید باشد و وضعیت مطلوب علوم انسانی برای یک جامعه خاص چیست؟ در این‌جا آینده‌پژوهی هنجاری یا تجویزی صورت می‌گیرد. در آینده‌پژوهی تجویزی با استناد به روندهای موجود گزینه‌هایی انتخاب می‌شوند که می‌توانند در آینده پیش ما باشند و سعی می‌شود یکی از آن گزینه‌ها، که بیش‌تر متناسب با خواسته‌ها، امیال، آرزوها و رؤیاهای آن جامعه است، پردازش و تعریف و شناسایی شود. آینده‌پژوهی تجویزی هم به‌نوعی مبتنی بر روندهای موجود است، اما درصدد است تا آینده مطلوب را درامتداد روندهای موجود یا یا تغییر آن‌ها ایجاد کند. وجه اشتراک بین دو رویکرد آینده‌پژوهی اکتشافی و آینده‌پژوهی تجویزی ابتنابر تحلیل روندهای موجود است.

یکی از ابزارهای مؤثر آینده‌پژوهی برای درک این موضوع این است که آینده از برهم‌کنش چه نیروهایی ساخته می‌شود.^۱ سه گوشه‌های مثلث آینده سه دسته نیرو را می‌سازند که به «آینده» شکل می‌بخشند. این نیروها عبارت‌اند از وزن گذشته، فشار حال، و کشش آینده؛^۲

شکل ۱. مثلث آینده‌پژوهی

این نوشته نیز می‌کوشد تا در پرتو این سه ضلع، وضعیت علوم انسانی اسلامی در ایران را مورد بررسی قرار دهد و به‌نوعی براساس روش آینده‌پژوهی اکتشافی وضعیت علوم انسانی اسلامی در ایران را در آینده نزدیک سناریوپردازی کند. بدیهی است پرداختن تفصیلی به هر سناریو و اولویت‌بندی مسائل ذیل آن‌ها مسئله بسیار طاقت‌فرسایی است که از عهده این قلم و مقاله خارج است.

به علم و دانش به دو صورت می‌توان توجه کرد: نگاه درجه اول (first order) و نگاه درجه دوم (second order). در نوع نگاه درجه اول، مسائل به‌صورت مستقیم تحلیل می‌شوند. از این منظر، شما خود یکی از دانشمندان علم خواهید شد. در دنیای اسلام بازار نگاه درجه اول به علوم بسیار داغ است.

در فضای غرب، نگاه درجه دوم به علوم و شکل‌گیری فلسفه‌های درجه دوم بسیار مورد استقبال قرار گرفته است. اساساً در نگاه درجه دوم به علم یک علم به‌مثابه یک نظام و یک discipline مورد توجه و بررسی فیلسوفانه قرار می‌گیرد. در نگاه درجه دوم به علم راه‌بردها و استراتژی‌ها بسیار اهمیت می‌یابند. هم‌چنین، در یک نگاه درجه دوم به علم ممکن است کنش‌گران متفاوتی در علم وجود داشته باشند. از این منظر باید توجه داشت که حداقل ده کنش‌گر در عالم علم قابل‌شناسایی است:

۱. محققان و استادان؛

۲. یادگیرندگان؛

۳. مدیران سازمانی و دولتی؛
۴. سیاست‌گذاران کلان کشور (انتظارات حکومت از علم مذکور)؛
۵. رسانه‌ها - مروجان دانش؛
۶. جامعه مدنی مخاطب علم؛
۷. ساختار جامعه علمی؛
۸. سازمان‌ها و شرکت‌ها؛
۹. خیران؛
۱۰. رقیبان.

در قالب این ده کنش‌گر، رفتارها و کنش‌های متفاوتی شکل می‌گیرند که در سرنوشت علم مؤثر می‌افتند؛ مسئله‌های «رشد علم»، «نظام‌های تأمین مالی»، «راهبردهای ملی و بین‌المللی»، «گفتمان‌سازی»، «عوامل مؤثر در ارتقای انگیزش عالمان»، «تحول‌خواهی و آرمان‌گرایی»، «تعاملات فزاینده با حکومت، جامعه، و نظام‌های رقیب»، و «روابط سیستمی و شبکه‌ای» که هرکدام می‌تواند وجوه مختلفی از مدیریت و موفقیت یک علم را موجب شود. در این مقاله سعی شده است که علوم انسانی اسلامی به مثابه یک «دیسپلین» مورد توجه و بررسی قرار گیرد.

۲. وزن گذشته (کلان‌روندهای گذشته علوم انسانی اسلامی در ایران)

کلان‌روندهای گذشته علوم انسانی را می‌توان در چند رویکرد خلاصه کرد. از این جمله می‌توان به رویکرد اثباتی، تفسیری، و انتقادی اشاره کرد (ایمان ۱۳۹۷: ۵). این سه رویکرد به عنوان سه کلان‌روند در علوم انسانی حضور دارند و علوم بسیاری را تحت سیطره خود قرار داده‌اند. این روندها با همه قواعد و اسلوب‌های خود از هرگونه تغییری که به تغییر این پارادایم‌ها منجر شود جلوگیری می‌کنند. از این رو، وزن خود را بر وضعیت حال و آینده تحمیل می‌کنند. ترکیب این پارادایم‌ها به فضاها و کلی حکمت متعالیه و هم‌چنین ترکیب دانش‌هایی هم‌چون اصول فقه و منطق فهم دین و نگرش‌های کلی نظام‌مند می‌تواند به عنوان رویکردهای میان‌رشته‌ای^۳ در علوم انسانی اسلامی محسوب شود.^۴

شاید غالب‌ترین وجه علوم انسانی اسلامی در ایران معاصر نحوه‌ای از «روش‌شناسی بنیادین» باشد. روش‌شناسی بنیادین می‌کوشد تا از میان دو رویکرد عمده، مبنی بر «اصلاح علوم موجود» یا «تأسیس دانش‌های جدید»، به رویکرد دوم اهمیت دهد. از این رو، معتقد است با

سناریوهای آینده علوم انسانی اسلامی در ایران (مجتبی رستمی کیا) ۱۰۳

تغییر عناصر کلیدی علم غربی و استفاده از عناصر کلیدی اسلامی از معرفت غرب‌زدایی کند (نقیب العطاس) یا با احیای دانش‌های دوره تمدن اسلامی، غرب را به صورت یک پارچه به کنار نهد (نصر)، یا با تفسیر علمی از آموزه‌های اسلام مشکل تعارض علم و دین را حل کند (بازرگان و شریعتی)، یا با دخالت دادن متافیزیک دینی (گلشنی) یا باورهای دینی (باقری) در فرایند علوم به تحقق اسلامی کردن معرفت کمک کند که همگی به دوره اصلاح علوم موجود متعلق‌اند و به روش‌شناسی‌های اسلامی لازم برای تولید علوم انسانی اسلامی همت نگماشته‌اند (خسروپناه ۱۳۹۲: ۲۹).

بر این اساس، داعیان علوم انسانی اسلامی معتقدند که علوم، اعم از انسانی و طبیعی، در دامنه و حاشیه متافیزیک به وجود آمده و بسط یافته‌اند. لذا با تغییر در متافیزیک، علوم نیز متحول خواهند شد. به عبارت دیگر، چنانچه متافیزیک الهی باشد، علوم نیز الهی می‌شوند و چنانچه متافیزیک سکولار و این‌جهانی باشد، علوم نیز سکولار خواهند شد. با این حال، برای ایجاد تغییر و تحول در علوم ارائه روش‌هایی بایسته و ضروری است. اگر هدف علوم انسانی فهم کنش‌های انسانی و پی‌آمدهای آن در نظر گرفته شود، علوم انسانی اسلامی قابل تحقق است، چراکه این علوم نیز درصدد تحول در فهم هستند. لذا مؤلفه‌هایی که در فهم دخالت دارند دو عامل‌اند که در سیر فکری نظریه‌پرداز تأثیرگذارند: یکی هویت معرفتی و منطقی دارد و دیگری هویت فرهنگی و اجتماعی. عاملی که واجد هویت معرفتی و منطقی است مبانی و پیش‌فرض‌ها را در اختیار نظریه‌پرداز می‌گذارد و عامل دیگر پرسش‌هایی را پیش‌روی او قرار می‌دهد. به عبارت دیگر، با ایجاد پرسش و انگیزش لازم، نظریه‌پرداز با مددجستن از مبانی معرفتی و منطقی می‌کوشد تا به پاسخ پرسش خود برسد. مبادی معرفتی و منطقی عبارت‌اند از: مبادی هستی‌شناختی، معرفت‌شناختی، و انسان‌شناختی. الگوهای نظری، چون نظریه اسپنسر، از علوم دیگری هم‌چون زیست‌شناسی نیز مدد جست‌اند. لذا در فهم کنش‌های انسانی مبانی هستی‌شناختی، معرفت‌شناختی، و انسان‌شناختی و برخی از مبانی علوم دیگر تأثیر دارند. از این‌رو، علوم انسانی در سایه چنین مبانی و پیش‌فرض‌هایی به راه خود ادامه می‌دهند (سلطانی و دیگران ۱۳۹۴: ۹۵-۱۱۸). بر این اساس، تصور کلی بر آن است که با تغییر مبانی و پیش‌فرض‌های محقق می‌توان وارد ساخت جدید دانشی و ساخت علوم انسانی اسلامی شد. ناگفته پیداست که روش‌های جامعی برای طبقه‌بندی جامع رویکردهای ناظر به علم انسانی اسلامی ایجاد شده‌اند که در جای خود می‌توانند مورد استفاده قرار گیرند (بنگرید به موحد ابیطحی ۱۳۹۹: ۳۱۰).

۳. فشار حال (محیط کلی علوم انسانی اسلامی در ایران)

فشار حال با تحلیل محیطی در علوم انسانی اسلامی اتفاق می‌افتد.^۵ این تأثیرات را می‌توان در سه محور محیط کلان نهاد علوم انسانی اسلامی، محیط نزدیک نهاد علوم انسانی اسلامی، و محیط داخلی این دانش‌ها مورد بحث قرار داد.

۱.۳ تأثیرات در محیط خارجی کلان نهاد علوم انسانی اسلامی

۱.۱.۳ وضعیت اقتصادی

سهم تولید دانش‌های انسانی از بودجه کلان کشور بسیار ناچیز است؛^۶ وقتی ایران با کشورهای دارای تراز بهتر در علوم انسانی مقایسه می‌شود، سهم تولید علوم انسانی از تولید ناخالص ملی (GDP)^۷ بسیار ناچیز است و قابلیت مقایسه با تراز جهانی خود را ندارد؛^۸ این مسئله تا بدان‌جا پیش رفته است که امروزه کارگزاران نظام تحقیقات بنیادین در زمینه علوم انسانی اسلامی را بی‌فایده و هزینه‌بر تلقی کرده‌اند و از سرمایه‌گذاری در این حوزه خودداری می‌کنند.

۲.۱.۳ وضعیت سیاسی و بین‌المللی

روزگاری استراتژی نظام دانشی در علوم انسانی ایران کاملاً تدافعی محسوب می‌شد. از این حیث انفعال و ترجمه نهضت اصلی این دوره محسوب می‌شود. امروزه به‌طور خوش‌بینانه نظام دانشگاهی وارد مرحله «محافظه‌کارانه» شده است تا با استفاده از فرصت‌های بین‌المللی، رخنه‌ها و ضعف‌های نظام علمی خود در علوم انسانی را پوشش دهد. ازسوی دیگر، برخی بر «استراتژی‌های رقابتی» و مقابله با گفتمان غربی تأکید می‌کنند و به‌صورت قاطع می‌توان گفت که علوم انسانی در کشور هیچ‌گاه وارد «استراتژی‌های تهاجمی و تحولی» در زمینه علوم انسانی نشده است. اهم تلاش جریان‌های کشور را می‌توان در دو روند کلی «محافظه‌کارانه» و «رقابتی» تقسیم کرد که هیچ‌کدام معمولاً به تولید علم جدید نمی‌انجامد و نوعی از رقابت یا انفعال در آن‌ها تئوریزه شده است. حجم عظیم تولد دانش‌های میان‌رشته‌ای در علوم انسانی مولود چنین تفکری است. به‌نظر می‌آید علوم انسانی اسلامی به‌صورت کلی براساس وضعیت سیاسی و بین‌المللی در حال تولید دانش‌هایی با استراتژی رقابتی هستند.^۹ از این‌رو، می‌توان به حوزه گسترده تولید دانش در زمینه روان‌شناسی اشاره کرد.^{۱۰}

از مهم‌ترین روندهای دیگر در این زمینه می‌توان به‌نوعی «اسلام‌هراسی» اشاره کرد که می‌تواند روند آینده علوم انسانی اسلامی را با مشکل روبه‌رو کند. زندگی و انتظارات بسیاری از

مردم با حملات تروریستی یازدهم سپتامبر علیه مرکز تجارت جهانی و پنتاگون از بین رفت. طی چند ساعت تعداد انگشت‌شماری از تروریست‌ها قرن بیست‌ویکم را به جهانی تبدیل کردند که تحت سلطه جنگ آمریکا علیه تروریسم جهانی قرار داشت و تصویر اسلام و مسلمانان را به عنوان دین و مردمی که باید از آن‌ها ترسید و با آن‌ها جنگید تقویت کردند. برخی از برخورد تمدن‌ها صحبت کردند. دیگران پرسیدند: «چه اشتباهی رخ داد؟» یا «چرا آن‌ها از ما متنفرند؟». جنگ گسترده آمریکا علیه تروریسم ادامه اعمال خشونت‌آمیز و تروریسم توسط افراط‌گرایان مسلمانان ضدآمریکایی در سراسر جهان اسلام در جهت بسط و توسعه اسلام‌هراسی مؤثر بوده و سؤالات زیادی را در مورد آینده اسلام و مسلمانان و به تبع آن علوم انسانی اسلامی ایجاد کرده است (Esposito 2010: 40).

۳.۱.۳ وضعیت اجتماعی و فرهنگی

مردم ایران پاسخ مسائل خود را نه از دانشگاه و حوزه که از فضای مجازی دریافت می‌کنند؛ انسان امروز ایرانی بیش از اندازه سایبری شده است. دوری از اصالت‌های فرهنگی و رویکرد کاملاً هم‌دلانه با سبک زندگی غربی در کشور به‌وضوح قابل‌مشاهده است^{۱۱} و به‌طور خوش‌بینانه می‌توان گفت که تنها قشری از مردم که تحت تأثیرات انقلاب اسلامی بوده‌اند استراتژی «رقابتی» یا «محافظه‌کارانه» نسبت به پی‌آمدهای دانش علوم انسانی غربی، آن هم از مدرنیته به بعد، را به عنوان سبک زندگی انتخاب کرده‌اند. بسیاری از متفکران نسبت به «آینده دین‌داری» در ایران نیز هشدارهایی داده‌اند. اگر این استنباط صحیح باشد که به‌غیر از قدرت سیاسی این نفوذ و احتیاج مردمی است که دانش‌های انسانی را جهت بخشیده است، افول یا تقلیل دین‌داری در ایران به علوم انسانی مبتنی بر دین فشار زیادی را تحمیل خواهد کرد، تاجایی که به شکل‌گیری طبقه جدیدی از دانشمندان انسانی اسلامی منجر خواهد شد که درمقابل مردم صف‌بندی خواهند کرد.^{۱۲}

۴.۱.۳ وضعیت تکنولوژی و پیش‌ران‌های فناوری

مهم‌ترین وجه تغییرات در محیط کلان دانش ظهور فناوری‌های پیش‌رانی هم‌چون هوش مصنوعی است. امروزه ترکیب هوش مصنوعی با دانش‌های انسانی، هم‌چون علوم شناختی نسل دوم، تغییرات شگرفی را در نهاد انسانی به‌جای گذاشته است که نوآوری‌های ویژه آن در راه است. پرفشارترین روند وضعیت موجود تکنولوژی‌های پیش‌رانی هم‌چون هوش مصنوعی است. این مسئله تاحدود زیادی در آینده نزدیک «جریان‌های سنت‌گرا» را به حاشیه خواهد راند

و احتمالاً این جریان‌ها با تقویت خود و مبتنی بر نقدهای وجودگرایانه بر فناوری مجدداً به صحنه صف‌آرایی علوم انسانی اسلامی در ایران برخوانند گشت.^{۱۳}

ازسوی دیگر، تأثیر شگرف تکنولوژی جدید در شناخت انسانی و برساخت واقعیت مجازی می‌تواند نقش اکتشافی علوم انسانی اسلامی را با چالش جدی مواجه کند.^{۱۴} این مسئله می‌تواند چالش‌های اخلاقی و ارزش‌شناختی بی‌شماری را پیش‌روی علوم انسانی اسلامی ایجاد کند.^{۱۵}

۲.۳ تأثیرات در محیط خارجی نزدیک آموزش عالی و نهاد علم

۱.۲.۳ مخاطبان (مشتریان)

مشتریان علوم انسانی اسلامی افراد، گروه‌ها، یا نهادهایی هستند که علوم اسلامی نیازهای دینی (عبادی، اخلاقی، یا معاملاتی) یا دانشی (یا نیازهای دیگر) آن‌ها را تأمین می‌کند. مخاطبان نهاد علوم انسانی در ایران بیش از آن‌که نگاه به دانش‌های آکادمیک داشته باشند، از فضاهای غیررسمی و مجازی‌شده دانش‌های خود را کسب می‌کنند. ازاین‌رو، نوعی «تقلیل‌گرایی» و «عرفی‌اندیشی» رواج خواهد یافت و رشته‌های کاملاً کاربردی و ترویجی با هدف «کنترل» و یا «هدایت» مشتریان در آینده نزدیک تأسیس خواهند شد که بیش از توجه به آینده، به فکر کنترل وضعیت موجود خواهند بود. بنابر گزارش‌ها، مشتریان علوم انسانی، چه در حوزه و چه در دانشگاه، در حال کاهش چشم‌گیرند (شجاعی زند ۱۳۹۸: ۵۷-۹۲).

۲.۲.۳ رقیبان

باتوجه به تغییراتی که ناشی از تحولات بنیادین در زندگی بشر در حال رخ دادن است، در آینده با وضعیت‌های جدیدی روبه‌رو خواهیم شد. در وضعیت‌های جدید پیش‌رو، مفاهیم جدیدی خلق خواهند شد، پدیده‌های نو رخ خواهند داد، و نیازهای جدید در زندگی بشر به وجود می‌آیند؛ مبتنی بر نیازهای جدید، نهادها و فرایندهایی متفاوت پدید می‌آیند که به بازتعریف مفاهیم و فرایندهای فعلی منجر خواهند شد. فناوری‌های بنیان‌برافکن نوظهور امکاناتی غیرقابل‌تصور را در اختیار افراد و جوامع قرار می‌دهند که به‌طور کلی شیوه زندگی را تغییر خواهند داد. رقیبان سنتی، اعم از شبکه‌های تبلیغی و کنش‌گران حوزوی، تولیدکنندگان محتوا در فضای مجازی، هم‌چنین هژمونی نظام‌های علوم انسانی غربی، و تکنولوژی‌های پیش‌ران از جمله رقیبان علوم انسانی در ایران محسوب می‌شوند. توجه ویژه علوم انسانی برای مبارزه با رقیب امروزه باعث شده است بیش‌ازحد وارد استعاره «پاسخ‌گویی» شود و از تولید علم و

سناریوهای آینده علوم انسانی اسلامی در ایران (مجتبی رستمی کیا) ۱۰۷

دانش بازماند. رقبای علوم اسلامی نیز دانش‌ها، مهارت‌ها، و نهادهایی هستند که کارکردهایی شبیه به کارکردهای این علوم می‌توانند داشته باشند؛ خرافات و داستان‌های محلی، قواعد شریعت ادیان دیگر، قوانین اجتماعی قانون‌گذاران مدرن، نسخه‌های علوم انسانی، و ... از جمله رقبایی هستند که علوم اسلامی و نهاد علم اسلامی بیش‌تر به فکر پاسخ‌گویی به شبهات ایشان است.

۳.۲.۳ حامیان (تأمین‌کنندگان و سرمایه‌گذاران)

امروزه دولت به‌عنوان جدی‌ترین حامی علوم انسانی اسلامی محسوب می‌شود و حامیان سستی و خیران در علوم انسانی نیز به‌طرز چشم‌گیری در حال کاهش‌اند. البته ناگفته هم پیداست که حجم بودجه‌های حمایتی دولتی از علوم انسانی در مقایسه با حجم حمایت‌ها از علوم فنی و مهندسی بسیار ناچیز است.^{۱۶}

۴.۲.۳ ارتباط دانش با سایر دانش‌ها

موج جدیدی از میان‌رشته‌ها میان دانش‌های انسانی و فنی شکل گرفته است که از این جمله می‌توان به فلسفه‌های مضافی اشاره کرد که به یکی از علوم افزوده شده‌اند. این مسئله باعث تکثیر بیش‌ازحد میان‌رشته‌ها در آینده نزدیک در ایران خواهد شد و باید منتظر شکل‌گیری رشته‌هایی هم‌چون فلسفه فضای مجازی، فلسفه هوش مصنوعی، و...، یا در حوزه‌های علوم اسلامی (فقه فضای مجازی، فقه رمزارزها، فقه هوش مصنوعی، فقه متاورس، و ...) باشیم. احتمال تلفیق این فضا با «متادیسپلین»ها و فضای حل مسئله، آن هم از طریق «تجاری‌سازی» صنایع خلاق فرهنگی، در ایران یکی از کلان‌روندهایی است که علوم انسانی اسلامی را در مسیر نسل چهارم دانشگاه‌های آمریکایی قرار خواهد داد.^{۱۷}

۳.۳ تأثیرات در محیط داخلی آموزش عالی و نهاد علم

۱.۳.۳ موضوعات و مسائل

تحت تأثیر محیط کلان و نزدیک علم و فشاری‌های حاکمیتی و رقبا مبنی بر پاسخ‌گویی دانش‌های انسانی اسلامی این دانش‌ها به‌سمت علوم میان‌رشته‌ای در حال تکثیرند. منطق تکثیر دانش‌های میان‌رشته‌ای «نیازمندی» است. به‌نظر می‌آید، باوجود همه تلاش‌های صورت‌گرفته، نحوه تکثیر این میان‌رشته‌ها ماهیت نظام‌مند و دیسپلینی نداشته است.^{۱۸}

۲.۳.۳ روش‌ها و ابزار

عمده راهبرد روش‌شناسی ترکیب روش‌های گذشته است. به عنوان مثال، می‌توان از روش‌شناسی بنیادین به عنوان قلب «میان‌رشتگی» در علوم انسانی اسلامی امروز در ایران نام برد که از ترکیب میان رئالیسم انتقادی + فلسفه صدرایی + دانش‌های تجربی شکل گرفته است.^{۱۹}

۳.۳.۳ استادان و دانشجویان (عالمان و متعلمان)

کمی دانشجویان و مشکلات بسیار زیاد در جذب و پذیرش استادان هیئت علمی، عدم نیاز به این تعداد فارغ‌التحصیل در علوم انسانی اسلامی، و عدم به کارگیری ایشان در «نقش‌ها و کارویژه‌های مرتبط» می‌توانند از چالش‌های این دسته محسوب شوند. این‌ها بزرگ‌ترین چالش‌های محیط داخلی دانش در زمانه حال محسوب می‌شوند که فشار خود را به صورت جدی بر دیگر ارکان محیط داخلی تحمیل می‌کنند. احتمالاً نوع جدیدی از آیین‌نامه‌های ارتقا به زودی رونمایی خواهد شد که سهم کارکردگرایانه استادان هیئت علمی در رشته‌ها و میان‌رشته‌های مضاف به اسلامی را بالاتر خواهد برد.

۴.۳.۳ اهداف و غایات

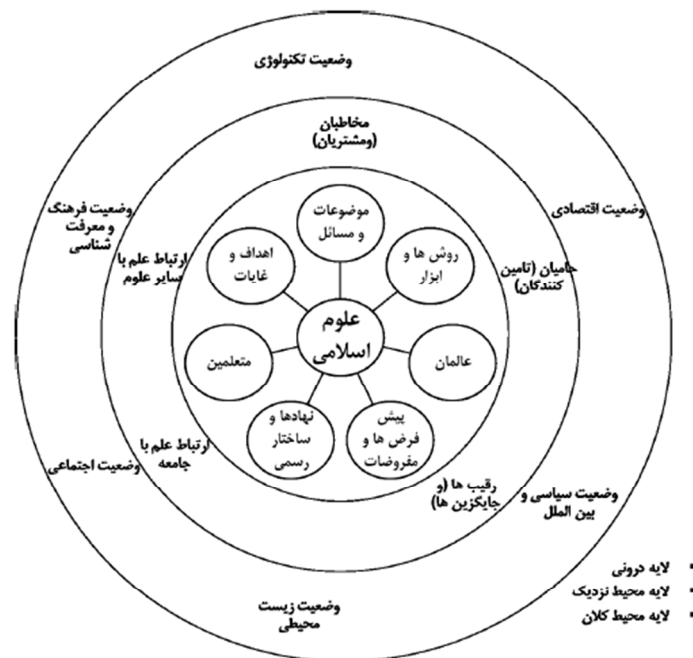
به دلیل عدم نیاز و هم‌چنین عدم سفارش از سوی حامیان و مشتریان دانش و دوری از هدف پژوهش‌های بنیادین برای تولید دانش‌های انسانی اسلامی، دانش‌های انسانی در ایران چشم‌انداز مناسبی ندارند.

۵.۳.۳ نهادها و ساختارها

تنها تغییر وضعیت موجود نسبت به گذشته افزوده شدن مراکز رشد، استارت‌آپ‌ها، ستادهای نرم فناوری و نوآوری‌های اجتماعی در حاشیه مراکز آکادمیک، و توجه بیش‌تر به نهاد پرورشی در آموزش علوم انسانی است که فشار تجاری‌سازی علوم انسانی در صدر آن‌ها قرار دارد.

۶.۳.۳ پیش‌فرض‌ها و معلومات

و فور پیش‌فرض‌های تمدنی و انقلابی در سیاست‌گذاران علوم انسانی و ترسیم آینده بلندمدت از جمله پیش‌فرض‌هایی است که بیش از راهبردهای تحولی به رقابت زود هنگام خواهد انجامید.

شکل ۲. مدل تحلیل محیط علوم انسانی اسلامی

به طور کلی با مقایسه محوره های وضعیت موجود با روندهای موجود در دانش های جهانی می توان اذعان کرد که باوجود نفوذ بسیار گسترده دانش های انسانی در وضعیت موجود و سیطره علوم شناختی در بسیاری از پیش ران های تکنولوژی، این تلفیق و نفوذ در علوم انسانی در ایران اتفاق نیفتاده است. در شکل ۲ می توان تحلیل محیطی صورت گرفته را تا حدود زیادی مورد توجه قرار داد.

۴. پیش ران های آینده علوم انسانی اسلامی (سناریوهای آینده علوم انسانی اسلامی در ایران)

پیش ران های آینده وجه کشش آینده محسوب می شوند؛ در این که تعداد پیش ران ها در آینده نزدیک به چه تعدادی ختم می شوند میان آینده پژوهان اختلاف نظر وجود دارد. پیش ران باید دارای قدرتی باشد که همه دوائر محیطی اطراف علم را به حرکت درآورد و جهت آینده دانش

را رقم زند. برخی از پیش‌ران‌ها، که به‌زعم تحلیل‌های کانونی و نخبگانی موردتوجه قرار گرفته‌اند، به شرح ذیل‌اند:

۱. توسعه فناوری‌های شناختی به‌خصوص توسعه هوش مصنوعی (مطرح‌شدن داده‌ها به‌عنوان نفت جدید و تبدیل‌شدن آن به‌عنوان موضوع ژئوپلیتیکی، گسترش فناوری‌های هوش مصنوعی، اینترنت اشیا، ربات‌ها، خودکارسازی، رایانش ابری، واقعیات افزوده و مجازی، و ...)

۲. توسعه علوم شناختی (عصب‌شناسی شناختی، رایانه‌شناسی شناختی، زبان‌شناسی شناختی، فلسفه ذهن، روان‌شناسی شناختی)؛

۳. توسعه عمومی‌سازی دانش (هم‌گرایی و هم‌افزایی پلتفرم‌ها و تمرکززدایی در حوزه دانش)؛

۴. کالایی‌شدن دانش (تبدیل‌شدن هر محصولی به خدمات و فرایند)؛

۵. ارتباطی‌شدن دانش (ظهور جامعه شبکه‌ای و جهان چندصفحه‌نمایشی و پدیده اقناع و ترغیب جمعی).

۵. سناریوهای آینده علوم انسانی اسلامی

باتوجه به بررسی نقاط مشترک پیش‌ران‌ها و مبتنی بر تأثیرات متقابل علی می‌توان چهار سناریوی محتمل را برای آینده علوم انسانی اسلامی تصویر کرد؛ از میان عدم قطعیت‌های شناسایی‌شده در پیش‌ران‌های فوق، عدم قطعیت بحران‌های پیش‌رو و هم‌چنین تعامل بازیگران موردتوجه قرار گرفته است که در دو فرض خوش‌بینانه و بدبینانه نگاشته شده‌اند.

۱.۵ حالت خوش‌بینانه منفی

پیش‌فرض: شکل‌گیری علوم انسانی رقابتی یا تهاجمی؛

سناریو: جنگ در فضای ابری؛

پیش‌ران: هوش مصنوعی؛^{۲۰}

پی‌آمد: پایان علوم انسانی اسلامی.

در این دیدگاه نقش بازیگران و نیروهای داخلی علم بسیار کم‌رنگ شده و این داده‌ها و کلان‌داده‌ها (و حتی می‌شود گفت فراداده‌ها) در علوم انسانی حکم‌فرما خواهند شد. باور داده‌ای

جای معرفت، یعنی باور صادق موجه، را خواهد گرفت و بحران‌ها نه به واسطه استدلال منطقی در دانش‌ها، بلکه به واسطه نگاه شبکه‌ای قابل کنترل خواهد بود. محاسباتی شدن به عنوان یکی از وزن‌های گذشته در پارادایم اثبات‌گرا هم‌چنان خود را در آینده نیز تحمیل می‌کند، اما نه به شکل اثباتی، بلکه کاملاً در فرض محاسباتی و احتمالاتی که به دلیل تلفیق با علوم شناختی تاحدودی به نظریات تفسیری نیز کشانده شده است. به عبارت روشن‌تر، می‌توان گفت که معرفت جای خود را به اطلاعات داده است؛ این ماشین‌ها هستند که جای اصلی دانشمندان را در این رقابت پر خواهند کرد. بزرگ‌ترین ابزار در این زمینه هوش مصنوعی خواهد بود که ضمن تحلیل الگوریتم‌های ذهنی و شناختی دانشمندان علوم انسانی، آن‌ها را به دانش جدید و کاربردی تبدیل می‌کند. «هکرها»، به مثابه دانشمندان رقابتی این سناریو، به ایفای نقش خواهند پرداخت و مطالعات آکادمیک و متمرکز جای خود را به استارت‌آپ‌ها و شرکت‌های فناوری و صنایع خلاق فرهنگی خواهد داد. این سناریو را می‌توان واجد بیش‌ترین کاهش علوم انسانی اسلامی دانست که می‌توان آن را **مرگ یا پایان علوم انسانی اسلامی** در ایران خواند. از این‌رو، هر بازیگری در صدد است بر فضای ابری و شبکه‌ای که از کلان‌داده‌ها ناشی شده است مسلط شود و این تقابل هم با استراتژی جنگ در علوم انسانی پیش خواهد رفت؛ کسی پیروز است که در این جنگ داده‌ای پیروز شود. این جنگ در فضای ابری اتفاق می‌افتد که می‌تواند به عنوان یک نفس‌الامر جدید بر علوم انسانی اثرگذار باشد. این مسئله را می‌توان به نوعی غلبه «نگاه امنیتی» بر نگاه دانشی نیز تفسیر کرد. در این سناریو ترس و وحشت، آشوب‌های اجتماعی، بی‌کاری، و جنگ وجود دارد و مردمان و مخاطبان علوم انسانی اسلامی حاضر خواهند بود در قبال کاهش حریم خصوصی و ارائه اطلاعاتشان از بحران پیش‌آمده خارج شوند.

حامیان و مشتریان جدی علوم انسانی اسلامی در این صورت نه آکادمی‌ها، بلکه شرکت‌های بزرگ نظامی تجاری خواهند بود و چون زیرساخت‌های لازم رقابتی این جنگ شناختی توسط علوم انسانی اسلامی مهیا نشده است و بودجه ناچیزی از سوی حامیان به این امر اختصاص داده است، مهم‌ترین سناریوی پیش‌روی علوم انسانی اسلامی در دنیای پیش‌رو «پایان» خواهد بود و می‌توان از استعاره «مرگ» در این فضا بهره برد.

۲.۵ حالت بدبینانه منفی

پیش‌فرض: استراتژی تدافعی و محافظه‌کارانه در علوم انسانی؛

پیش‌ران: هوش مصنوعی + علوم شناختی؛

سناریو: ایمنی گله‌ای؛

پی‌آمد: بحران سیستمی و کاربست درمانی.

در این حالت، به‌جای روش‌شناسی‌های معهود برای مدیریت دانش، نوعی روش‌های «ایمنی گله‌ای» پیش‌نهاد می‌شود، به این معنا که هر بازیگر درصدد است برای تسلط بر دیگران بحران‌های خراب‌کارانه‌ای ایجاد کند و این بحران نیز عمدتاً در ماشین‌ها و با خراب‌کاری‌های فیزیکی در آن‌ها اتفاق می‌افتد و به شکل‌گیری اختلالات شناختی گسترده‌ای منجر خواهد شد که در این وضعیت نیازمند ایمنی گله‌ای هستیم و باید این بحران سیستمی را مدیریت کنیم. در این صورت، دانش‌های انسانی به‌سمت «پاسخ‌گویی» حرکت خواهند کرد و موجی از مراکز مشاوره نوین، رشته‌های فراروان‌شناسی، شناختی، و فلسفه‌های مضاف شناختی ایجاد خواهند شد. در این سناریو، فاصله اجتماعی به یک واقعیت در زندگی بشر تبدیل می‌شود و افراد جامعه به‌صورت مجازی و با کمک فناوری‌های واقعیت افزوده و شبیه‌سازی و هم‌چنین متاورس با اقوام و دوستان خود در ارتباط‌اند. استفاده از فناوری‌های امنیتی و درمانی مانند تشخیص چهره از طریق پهپادها یا دوربین‌های شهری بسیار افزایش می‌یابد و حریم خصوصی در معرض نابودی قرار می‌گیرد. در همه‌جا اطلاعات غلط و دست‌کاری‌شده وجود دارد و به‌دلیل جای‌گزینی داده به‌جای معرفت، امکان صحت‌سنجی آن وجود ندارد. نوعی انگاره‌های پوپولیستی جای‌گزین علم انسانی خواهد شد. علم در این موقعیت تنها برای ایمنی گله‌ای، به‌مثابه واکسن و برای خروج از نگرانی، تجویز خواهد شد و اساساً دانش‌های اسلامی، به‌جای تولید، به رقابت زود هنگام مبتلا خواهند شد و سایه تبلیغ بر علوم اسلامی سنگین می‌شود و بسیاری از مشهورات که در عرف عام به آن‌ها نیاز است مورد توجه دانشمندان علم اسلامی قرار خواهند گرفت. این مسئله زمینه مناسبی را برای حمایت مالی توسط «عموم مردم» فراهم می‌کند و عرف و عوام حاضر خواهند بود در قبال دریافت خدمات هزینه‌هایی را نیز پرداخت کنند. عموم مؤمنان و عوام در این مسئله از نقش «خادم» و «حامی» خارج می‌شوند و مشتریان و حامیان به یک جریان یک‌پارچه تبدیل می‌شوند. اندیشمند علوم اسلامی نیز در این‌جا، به‌جای تولید نظریات گوناگون، به‌مثابه یک «پزشک» یا «روان‌شناس» به درمان بسیاری از معضلات و اختلالات خواهد پرداخت. کالایی‌شدن به‌هم‌راه موجی از عمومی‌سازی این سناریو را در بر می‌گیرد و به‌دلیل

سناریوهای آینده علوم انسانی اسلامی در ایران (مجتبی رستمی کیا) ۱۱۳

محصول محوری، کم کم ماشین‌ها نیز به مسئله پاسخ‌گویی وارد می‌شوند و نقش ارجاعی دانشمندان اسلامی را بسیار کم‌رنگ می‌کنند.

۳.۵ حالت خوش‌بینانه مثبت

پیش‌فرض: شکل‌گیری علوم انسانی مبتنی بر فرض رقابت و همکاری؛

پیش‌ران: هوش مصنوعی + عمومی‌سازی دانش؛

سناریو: تخصص‌گرایی؛

پی‌آمد: گسترش مراکز پژوهشی میان‌رشته‌ای مبتنی بر پیش‌ران‌ها.

در این حالت تخصص‌ها هستند که هم‌چنان در آینده امکان وقوع دارند و زمانی که تخصص باقی بماند، حیات دوباره‌ای به علوم انسانی مبتنی بر میان‌رشته‌ها دمیده خواهد شد. چون فرض بر رقابت و تولید دانش نسبی است، رقابت در این دوره به تکثیر مراکز پژوهشی می‌انجامد و علوم انسانی بیش از آن‌که اندیشه تولید مبتنی بر واقعیت را پیش بکشند، علم را مبتنی بر «هویت اجتماعی» بساخت می‌کنند. در این زمینه، باید شاهد ظهور متخصصان میان‌رشته‌ای جدید و نوعی تمرکزگرایی در آموزش و تأسیس میان‌رشته‌ای‌های جدید باشیم. در این دوره، که احتمالاً در آینده نزدیک رخ می‌دهد، اندیشمندان اسلامی بیش از پژوهش و تولید علم به امر تدریس مشغول می‌شوند. چون این سناریو ارتباط وثیقی با مردم برقرار نمی‌کند، این حاکمیت‌ها یا دولت‌ها و یا خیران کلان هستند که حامی جدی این‌گونه دانش‌ها تلقی می‌شوند. از این رو، ذی‌نفعان به‌مثابه مدیران دانش آینده تربیت می‌شوند و آن‌ها نیز به کرسی هیئت علمی و تدریس توجه ویژه‌ای خواهند کرد. ظهور متخصصان میان‌رشته‌ای جدید، که در دانش‌های جدید نیز سررشته‌ای دارند، از جمله ویژگی‌های مشترک دانشمندان اسلامی (اعم از روحانیون و غیره) می‌شود. رقابت‌ها نیز در این زمینه کاملاً «رقابت‌های آکادمیک» و «مبتنی بر تخصص» خواهند بود. با توجه به بودجه کم اختصاص‌یافته از سوی حامیان، این رقابت احتمالاً با حاشیه‌گزینی دانش‌های اسلامی روبه‌رو خواهد شد.

۴.۵ حالت خوش‌بینانه منفی

پیش‌فرض: شکل‌گیری علوم انسانی جدید مبتنی بر فرض شاگردی و همکاری؛

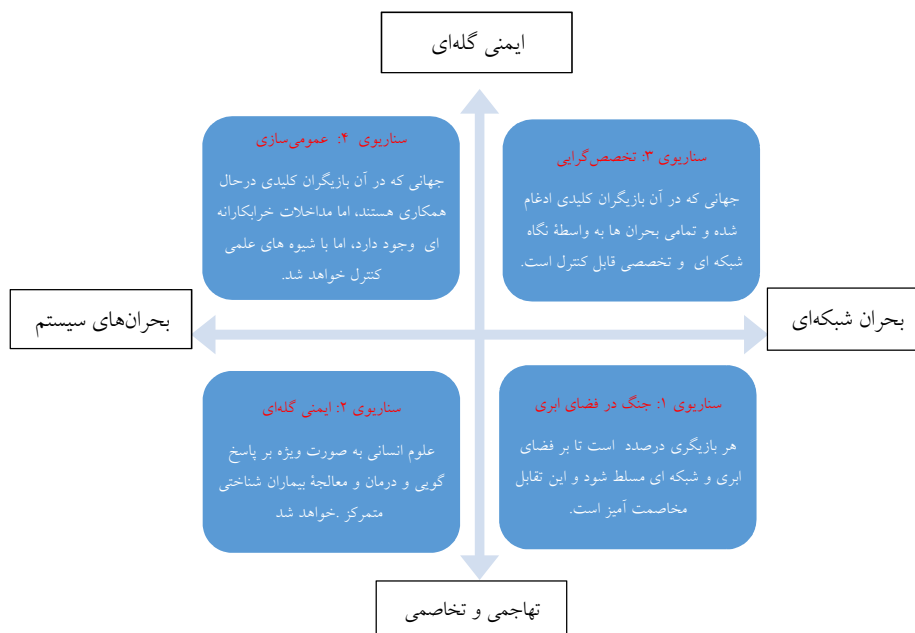
سناریو: عمومی‌سازی دانش؛

پی‌آمد: گسترش مراکز آموزشی میان‌رشته‌ای مبتنی بر پیش‌ران‌ها/ گسترش مراکز فرهنگی و ترویجی علوم انسانی اسلامی؛

در این دوره با موجی از ترجمه‌های جدید در حوزه میان‌رشته‌ها با تأسیس رشته‌های آموزشی مواجه خواهیم شد که بیش از آن‌که بخواهند تولید کنند، از خود علاقه به «یادگیری» را نشان می‌دهند و از این‌رو، مراکز آموزشی گسترش پیدا می‌کنند و مراکز فرهنگی و ترویجی در زمینه پیش‌ران‌ها علوم انسانی را به‌مثابه یک سبک زندگی جدید ترویج خواهند کرد. در این صورت، هم وارد یک نهضت ترجمه جدید در فضای علوم انسانی اسلامی خواهیم شد که تا مدت‌های زیادی سعی می‌کند شاگردی خود نسبت به دانش‌های انسانی را با ترجمه آثار جدید و پیشرفت‌های نوظهور نشان دهد. از این‌رو، به‌نوعی اندیشمند اسلامی، در نقش یک «دستیار»، وظیفه انتقال دانش را برعهده می‌گیرد. این مسئله باعث خواهد شد که حامیان بخش خصوصی یا گرایش‌های خاص و بعضاً افراطی به دنبال انتقال برخی از دانش‌های وارداتی به کشور باشند و خطومشی آینده سیاست‌گذاری علم و فناوری را جهت بخشند.

۶. نتیجه‌گیری

نگاه برنامه‌ریزی پابرجا مبتنی بر سناریونگاری آینده علوم اسلامی، باوجود نبودن، می‌تواند استعاره‌های نهفته در این دانش را به‌منصه ظهور برساند. به نظر می‌آید با توجه به بحران‌های شبکه‌ای و تهاجمی و تخصصی شدن نظام دانش، سناریوی مبتنی بر جنگ داده‌ها در فضای ابری یکی از مهم‌ترین بحران‌ها یا تهدیدهایی باشد که دانش اسلامی از سر خواهد گذراند. این مسئله خود می‌تواند چالش‌های بی‌شماری را در آینده علوم انسانی اسلامی ایجاد کند. نهال نوپایی که با رقابت‌گیری با علوم مدرن غربی کار خود را آغاز کرد و به‌شکلی مبتنی بر روش‌شناسی «انتقادی» خود را توسعه داد امروزه در اثباتی‌ترین مرحله تاریخی خود قرار دارد و شواهد امر در تحلیل محیطی و اجتماع‌نخبگانی و تحلیل داده‌ها در نرم‌افزارهای مرتبط نشان می‌دهد که شبکه روابط علی این سناریو دارای بیش‌ترین پیوستگی و هم‌گرایی است و این خود احتمال ظهور این سناریو را تقویت می‌کند.

نمودار ۱. سناریوهای تغییر در علوم انسانی اسلامی

به نظر می‌رسد عدم رصد کامل وضعیت موجود و کلان‌روندهای شکل‌گیرنده تصویر آینده و همچنین عدم اطلاع از تحلیل لایه علت‌های آینده و عدم قطعیت این پیش‌ران‌ها می‌تواند یکی از موانع جدی برای رصد روند آینده دانش‌های اسلامی انسانی شود. ازسوی دیگر، عدم وجود شاخص‌های کیفی عملکرد این دانش (چه در گذشته، چه در وضعیت موجود، و چه در آینده) می‌تواند ضربه‌های سهمگینی به این نوع مطالعات وارد کند. به نظر می‌رسد سیاست‌گذار دانش باید به سؤالاتی از قبیل رصد و پویش محیطی دانش‌های اسلامی و تعیین شاخص‌های اثربخشی آن‌ها پاسخ روشن‌تری دهد.

پی‌نوشت‌ها

۱. برای ساخت الگوی آینده‌پژوهانه علوم انسانی اسلامی از این آثار بهره برده‌ام: لس بل ۱۳۹۶؛ نامداریان ۱۳۹۰؛ حاجیانی ۱۳۹۰؛ علیزاده ۱۳۹۹.
۲. برخی از محققان به جای بهره‌گیری از این واژه برای تأکید بر قطعیت این دسته از علوم انسانی بر عبارت «شوک آینده» تأکید کرده‌اند؛ بنگرید به Toffler 1984: 8.

۳. از میان سه رویکرد کلی به دانش، یعنی دیسپلین، ایتردیسپلین، و متادیسپلین، این رویکرد میان‌رشته‌ای بوده است که موردقبال بازیگران و کنش‌گران قرار گرفته است؛ مدل کلی ساخت علوم انسانی اسلامی در سی سال گذشته در ایران را می‌توان مبتنی بر رویکرد میان‌رشته‌ای نامید.

۴. این مطلب را می‌توان با استناد به منشورات مراکز و گروه‌های علمی شکل گرفته و حوزه مطالعاتی اعضای هیئت علمی در این مراکز اشاره کرد: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، و دانشگاه باقرالعلوم.

۵. جهت تحلیل محیطی علوم انسانی موجود از منابع ذیل بسیار بهره برده‌ام:

Porter 1980: 49; Dagnino and Ciniciresearch 2016: 227; Degnegaard 2010: 35; Tonelli and Cristoni 2019.

۶. غلامی، مصاحبه با خبرگزاری آنا:

<<https://www.ana.press/fa/news/668061>>.

هم‌چنین، بنگرید به مصاحبه با معاون رئیس‌جمهوری، در سالی که برنامه پنجم توسعه شروع شد، سهم بودجه پژوهشی از GDP تنها ۰/۶ درصد بود و این میزان در این مدت نه تنها افزایش پیدا نکرد، بلکه کاهش هم پیدا کرد و اکنون به ۰/۵ درصد رسیده است:

<<https://www.mehrnews.com/news/2451552>>.

7. gross domestic product.

۸. هزینه تحقیق و توسعه انگلستان در سال ۲۰۱۹، ۳۸/۵ میلیارد پوند بود. یعنی ۵۷۷ پوند به‌ازای هر نفر یا معادل ۱/۷۴ درصد تولید ناخالص داخلی است، شواهد آماری نشان می‌دهد ۲۱ درصد از این بودجه ویژه علوم انسانی است.

۹. احمدحسین شریفی در کتاب مبانی علوم انسانی/اسلامی می‌گوید که این علوم مبتنی بر جهان‌بینی مادی و لیبرالیستی‌اند. تمام مبانی لیبرالیسم، یعنی الحاد عملی، اومانیسم، پلورالیسم، سکولاریسم، لذت‌گرایی، و سودگرایی، در چنین علومی به‌عنوان اصل موضوعی پذیرفته شده‌اند. روشن است که چنین ضعف‌ها و عیوبی را نمی‌توان نادیده گرفت و هیچ راهی جز حرکت در چهارچوب فکر اسلامی برای رفع این عیوب وجود ندارد. به همین دلیل، در پاسخ کسانی که مدعی‌اند تأسیس علوم انسانی اسلامی در صورتی ضرورت دارد که علوم انسانی موجود به عیوب و نقایصی مبتلا باشند که اولاً مطمئن باشیم چنان عیوبی در علوم انسانی اسلامی وجود نخواهد داشت و ثانیاً رفع آن عیوب تنها از علوم انسانی اسلامی ساخته باشد و نه علوم انسانی مسیحی و بودایی و امثال آن، معتقدیم که همین‌طور است.

برخی دیگر نیز معتقدند که علوم انسانی غربی ماهیت استعماری دارند و باید با آن‌ها مقابله کرد:

<<http://www.shabestan.ir/detail/news/508664>>.

هم‌چنین، برای بررسی تأثیرات محیط سیاسی کلان در علم می‌توان به اثر استعمار و علم مارک‌ای. لارجنت، ترجمه مهدی کفایی، نشر سروش، اشاره کرد. در این اثر بیش‌تر وجوه نهادی علم مدنظر است و منظور از علم علم تجربی جدید است که در غرب مدرن تکوین یافته است و به‌طور کلی شامل علوم پایه،

سناریوهای آینده علوم انسانی اسلامی در ایران (مجتبی رستمی کیا) ۱۱۷

مهندسی، و پزشکی می‌شود. البته، به‌فراخور بحث، به برخی مبانی بینشی و ارزشی علوم نیز اشاره شده است. گوشه‌وکنار این کتاب پر از شواهدی است که پرده از ارتباطات نامحسوس علم و استعمار برمی‌دارد.

10. *Studies in Islam and Psychology* is an open-access, double-blind, peer-reviewed journal published by Research Institute of Hawzah and University (RIHU).

Khalil School of Islamic Psychology and Research is the academic home for Khalil Center, Get professional education, clinical training, & research.

The International Journal of Islamic Psychology (IJIP).

۱۱. قائمی‌نیا ۱۴۰۰: «مقدمه».

۱۲. جهت اطلاع از آینده اسلام و دین‌داری، بنگرید به Esposito 2010: 88؛ کوهی بی‌تا. هم‌چنین، برای بررسی شناختی پدیده دین‌داری در آینده نزدیک، بنگرید به Ken Wilber 2017: 491.

براساس داده‌های موجود می‌توان ادعا کرد نگرانی درمورد افول دین‌داری و تنزل وضعیت دینی در ایران چندان موجه نیست. همان‌طور که گفته شد، چنین نگرانی‌ای به‌دلیل افزایش توقعات حاکمان از رفتارهای دینی مردم (به‌دلیل در دستور کار قرار گرفتن دینی‌سازی جامعه بعد از انقلاب (و به‌طور هم‌زمان) گسترش نظریه‌های سکولارشدن در دهه اخیر بوده است. این نگرانی موجب دامن‌زدن به طیف جدیدی از برنامه‌های دینی‌سازی در جامعه شده، تبلیغات رسانه‌ای جوانان را مخاطب خود قرار داده‌اند، و بخش عمده‌ای از تحقیقات سازمان‌ها بر دین‌داری جوانان اختصاص یافته است، به‌گونه‌ای که ۷۲ درصد تحقیقات در زمینه سنجش دین‌داری بر جوانان متمرکز بوده‌اند (کاظمی و فرجی ۱۳۸۵). جالب آن است که نماد دین‌داری نه در توجه به خدا و غنای تجربه‌های دینی، بلکه بر نوعی فرمالیسم دینی و رفتارهای ظاهری متمرکز بوده است، به‌گونه‌ای که ۷۰ درصد تحقیقات دینی بر سنجش مناسک دینی افراد متمرکز بوده‌اند. بنابراین، غالب این محققان تضعیف بخشی از ظواهر دینی و ایدئولوژیکی را تضعیف دین‌داری قلمداد کرده‌اند. در این مقاله مشخص شد که نه‌تنها رفتارهای دینی افراد نسبت به سال‌های گذشته چندان تفاوتی نداشته، بلکه در برخی از اشکال نیز گسترش داشته است (بنگرید به فرجی و کاظمی ۱۳۸۸).

۱۳. جهت اطلاع از تغییرات شتابان این پیش‌ران تکنیکال بر دانش جدید، بنگرید به

Tegmark 2017: 108; Hendler 2016; Heim 1996; Liu 2017.

14. Chalmers 1996; Chalmers 2002; Searle 1997.

15. Leslie 2018; van de Poel and Royakkers 2011; Hibbard 2014; Waldrop 1987; Anderson and Anderson 2007.

۱۶. این مسئله در حالی است که بیش از ۴۰ درصد از دانش‌آموختگان دانشگاهی کشور در علوم انسانی فعالیت می‌کرده‌اند، اما نسبت بودجه ایشان با مهندسی قابل‌مقایسه نیست. جهت روایی‌سنجی این گزارش، بنگرید به به منابع ذیل مراجعه کنید: باشگاه خبرنگاران جوان، کد خبر ۷۶۷۴۸۶۲.

۱۷. امروزه مراکز رشد و شتاب‌دهنده‌های بسیاری در اطراف مراکز علوم انسانی اسلامی مستقرند و وظیفه کاربردی‌سازی و تجاری‌سازی دانش‌های اسلامی و صنایع خلاق فرهنگی را عهده‌دارند.

18. Kleinp 1983.

۱۹. جهت اطلاع از این روش‌شناسی، بنگرید به زائری و معلمی ۱۳۹۵؛ مجبی ۱۳۹۴؛ سلطانی و پارسا ۱۳۹۴؛ پارسا و طالعی اردکانی ۱۳۹۲.

۲۰. تأثیرات این پیشران بر علوم انسانی به حدی زیاد است که اساس آن را با گسست و شگاف روبه‌رو کرده است؛ به‌عنوان مثال: حوزه تازه در حال ظهور اخلاق ماشین با افزودن بعد اخلاقی به ماشین‌ها سروکار دارد. برخلاف اخلاق کامپیوتری (به‌طور سنتی بر روی مسائل اخلاقی درباره استفاده انسان از ماشین‌ها تمرکز می‌کرد) اخلاق ماشین به این موضوع توجه دارد که رفتار ماشین‌ها نسبت به کاربران انسانی و شاید سایر ماشین‌ها نیز از نظر اخلاقی قابل قبول باشد. در زمینه تأثیرات شگرف هوش مصنوعی و پیش‌ران‌بودن آن از آثار زیر بهره برده‌ام:

Hibbard 2014; Waldrop 1987; Anderson and Anderson 2007; LaChat 1986; Vallor 2016; Müller 2018; Kizza 2013.

کتاب‌نامه

- ایمان، محمدتقی (۱۳۹۷)، *روش‌شناسی تحقیقات کیفی*، تهران: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- باشگاه خبرنگاران جوان، کد خبر ۷۶۷۴۸۶۲.
- پارسا، حمید و محمد طالعی اردکانی (۱۳۹۲)، «روش‌شناسی بنیادین و روش‌شناسی کاربردی در علوم اجتماعی»، *مجله علمی - پژوهشی معرفت فرهنگی/اجتماعی*، س ۴، ش پیاپی ۱۴، ۷۳-۹۶.
- حاجیان، ابراهیم (۱۳۹۰)، *مبانی اصول و روش‌های آینده‌پژوهی*، تهران: دانشگاه امام صادق.
- خسروپناه، عبدالحسین (۱۳۹۲)، *در جست‌وجوی علوم انسانی/اسلامی*، تهران: معارف.
- زائری، قاسم و سیدمحمد معلمی (۱۳۹۵)، «روش‌شناسی بنیادین از منظر روش‌شناسی بنیادین»، *فصل‌نامه علمی - پژوهشی نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان*، دوره ۶، ش ۱، ۱۲۹-۱۶۰.
- سلطانی، مهدی و حمید پارسا (۱۳۹۴)، «روش‌شناسی علم دینی ناظر به علوم انسانی» *مجله علمی - پژوهشی معرفت فلسفی*، س ۱۲، ش ۳، ۹۵-۱۱۸.
- شجاعی زند، علیرضا (۱۳۹۸)، «تحویل‌گرایی در مطالعات جامعه‌شناختی دین»، *قبسات*، س ۲۴، ش ۹۱، ۵۷-۹۲.
- شریفی، احمدحسین (۱۴۰۲)، *مبانی علوم انسانی/اسلامی*، تهران: صدرا.
- علیزاده، عزیز (۱۳۹۹)، *سناریوهای جهانی آینده ارتباطات و فناوری اطلاعات*، تهران: پدیدار اندیشه پارسا.
- غلامی، رضا، مصاحبه با خبرگزاری آنا: <<https://www.ana.press/fa/news/668061>>
- فرجی، مهدی و عباس کاظمی (۱۳۹۸)، «بررسی وضعیت دین‌داری در ایران: با تأکید بر داده‌های پیمایش‌های سه دهه گذشته»، *فصل‌نامه تحقیقات فرهنگی ایران*، دوره ۲، ش ۲، ۷۹-۹۵.
- قائم‌نیا، علیرضا (۱۴۰۰)، *الاهیات سایبر*، تهران: کتاب‌خانه مجلس شورای اسلامی.

سناریوهای آینده علوم انسانی اسلامی در ایران (مجتبی رستمی کیا) ۱۱۹

کوهی، احمد (بی تا)، *مدل مفهومی آینده پژوهی تبلیغ دینی*، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

لارجنت، مارک ای. (۱۳۹۸)، *استعمار و علم*، ترجمه مهدی کفایی، تهران: سروش.

لس بل، مایک نیری (۱۳۹۶)، *آینده آموزش عالی*، ترجمه جلیل کریمی، تهران: مؤسسه مطالعات فرهنگی اجتماعی وزارت علوم.

مجبی، محمدعارف (۱۳۹۴)، «تحلیل رویکردهای علم دینی با تأکید بر علوم اجتماعی»، *مجله علمی-پژوهشی معرفت فرهنگی/اجتماعی*، ش ۳، ۹۵-۱۱۸.

مصاحبه با معاون رئیس جمهوری: <<https://www.mehrnews.com/news/2451552>>.

نامداریان، لیلا و علیرضا حسن زاده (۱۳۹۰)، *آینده نگاری علم و فناوری و اثرات آن در سیاست گذاری*، تهران: پژوهشگاه علوم و فناوری ایران.

- Anderson, Michael and Susan Leigh Anderson (2007), "Machine Ethics: Creating an Ethical Intelligent Agent", *AI Magazine*, vol. 28, no. 4.
- Chalmers, David J. (1996), *The Conscious Mind: in Search of a Fundamental Theory*, Oxford: Oxford University Press.
- Chalmers, David J. (2002), *Philosophy of Mind: Classical and Contemporary Readings*, Oxford: Oxford University Press.
- Dagnino, Giovanni Battista and Maria Cristina Ciniciresearch (2016), *Methods for Strategic Management*, New York: Routledge.
- Degnegaard, Rex (2010), *Strategic Change Management*, a PhD Dissertation, Copenhagen Business School.
- Esposito, John L. (2010), *The Future of Islam*, Oxford: Oxford University Press.
- Heim, Michael (1996), *The Metaphysics of Virtual Reality*, Oxford: Oxford University Press.
- Hendler, James (2016), *The Coming Collision of Artificial Intelligence*, Social Networking and Humanity, Apress.
- Hibbard, Bill (2014), *Ethical Artificial Intelligence*, Space Science and Engineering Center, University of Wisconsin, Madison and Machine Intelligence Research Institute, Berkeley, CA.
- <<http://www.shabestan.ir/detail/news/508664>>.
- Kizza, Joseph Migga (2013), *Ethical and Social Issues in the Information Age*, London: Springer-Verlag.
- Kleinp, Julie Thompson (1983), "The Dialectic and Rhetoric of Disciplinary and Interdisciplinary", *Issues in Integrative Studies*, vol. 2.
- La Chat, Michael R. (1986), "Artificial Intelligence and Ethics: An Exercise in the Moral Imagination", *AI Magazine*, vol. 7, Issue 2.
- Leslie, David (2018), *Understanding Artificial Intelligence Ethics and Eafety*: <<https://www.policy@turing.ac.uk>>.
- Liu, Dejian et al. (2017), *Virtual, Augmented, and Mixed Realities in Education*, Singapore: Springer Nature Singapore Pte Ltd.

- Müller, Vincent C. (2017), *Philosophy and Theory of Artificial Intelligence*, Singapore: Springer Nature Switzerland AG.
- Porter, Michael Em (1980), *Competitive Strategy: Techniques for Analyzing Industries and Competitors: with a new Introduction*, New York: The Free Press.
- Popper, R. (2010), "How Are Foresight Methods Selected?", *Foresight*, vol. 10, no. 6, 62-89.
- Searle, John R. (1997), *The Mystery of Consciousness*, The New York Review of Books.
- Tegmark, Max (2017), *Life 3.0: Being Human in the Age of Artificial Intelligence*, New York: Alfred A. Knopf.
- Toffler, Alvin (1984), *Future Shock*, New York: Random House.
- Tonelli, Marcello and Nicoló Cristoni (2019), *Strategic Management and the Circular Economy*, New York: Routledge.
- Vallor, Shannon (2016), *Technology and the Virtues*, Oxford: Oxford University Press.
- Van de Poel, Ibo and Lambèr Royakkers (2011), *Ethics, Technology, and Engineering: An Introduction*, New York: Blackwell Publishing.
- Waldrop, M. Mitchell (1987), "A Question of Responsibility", *AI Magazine*, vol. 8, no. 1.
- Wilber, Ken (2017), *The Religion of Tomorrow: A Vision for the Future of the Great Tradition*, Colorado: Shambhala Publications.